

Revolution Studies

Volume 01, No.01, Summer & Spring 2023 (Serial 1)

Comparing the coup d'état of August 28, 1953 and the coup d'état of July 18, 1980 Nojeh by using the design of the most similar systems, providing a conceptual framework for coup analysis

Abbas Keshavarz Shokri¹

DOI :10.22034/FADEMO.2023.424321.1021

Esmacael Esfandyari²

Abstract

Coup d'état as a form of political regime change is a phenomenon that has occurred in many countries, including Iran.

Among the conducted researches, firstly, there has been less comparison of coup d'états, secondly, there is no conceptual framework that renders to analyze the causes, processes and consequences of coup d'état. In the present article, using the method of agreements and differences, the two coups of August 28, 1953 and the coup of July 18, 1980 in Nojeh have been compared and the similarities and differences of the two coups in terms of the causes of the coup, the implementation process of the two coups, and the consequences has been compared. The result of comparing these two coups in the two societies before and after the Islamic Revolution of Iran is that: despite more efforts and more complex design and more expenses of the Americans to change the political system through a coup during the Nojeh coup, due to the fundamental changes in Iranian society after the Islamic revolution, this coup failed, although in terms of the causes of the coup and the execution process, there were many similarities between these two coups.

Keywords: Martyr coup; Iran; coup august 19; 1953; nojeh coup; niqab coup.

1. Professor of Political Science, Shahed University, Tehran, Iran (Corresponding Author).
keshavarz@shahed.ac.ir

2. Visiting professor of the University of Elm-o-Sanat, Tehran, Iran. esfandyari@iran.ir

Received: 2023/ 01/ 25

Approvd: 2023/ 04/ 30

<https://trs.ri-khomeini.ac.ir/>

مقایسه کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه با استفاده از طرح شبیه‌ترین نظام‌ها: ارائه چارچوب مفهومی تحلیل کودتا

عباس کشاورز شکری^۱

DOI:10.22034/FADEMO.2023.424321.1021

اسماعیل اسفندیاری^۲

چکیده: کودتا به‌عنوان شکلی از تغییر رژیم‌های سیاسی، در بسیاری از کشورها از جمله ایران به وقوع پیوسته است، در بین پژوهش‌ها اولاً کمتر به مقایسه کودتاها پرداخته شده، ثانیاً جای یک چارچوب مفهومی که توانایی تحلیل علل، روند و پیامدهای کودتا را به‌صورت توأمان داشته باشد، خالی است. در این مقاله با استفاده از روش توافق و اختلاف میل، شباهت‌ها و اختلافات دو کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و کودتای ۱۸ تیر ۱۳۵۹ نوژه از نظر علل وقوع کودتا، روند اجرایی شدن و پیامدهای آن باهم مقایسه شده‌اند. نتیجه مقایسه این دو در دو جامعه پیش از انقلاب اسلامی و پس از انقلاب؛ این است که علی‌رغم تلاش‌های بیشتر و طراحی پیچیده‌تر و هزینه‌های بیشتر آمریکایی‌ها برای تغییر نظام سیاسی از طریق کودتا در جریان کودتای نوژه، به دلیل تغییرات بنیادین جامعه ایران پس از انقلاب این کودتا با شکست مواجه شد، هرچند از نظر علل وقوع کودتا و روند اجرا شباهت‌های فراوانی بین این دو کودتا وجود داشت، در سطح پیامدها نیز نتیجه مقاله نشان می‌دهد که موفقیت کودتای ۲۸ مرداد توانست اولاً نفوذ آمریکایی‌ها را در ایران بیشتر کند و ثانیاً به‌عنوان نمونه موفق در دیگر کشورها از سوی دولت آمریکا مکرر صورت پذیرفت؛ اما شکست کودتای نوژه جامعه انقلابی ایران را در برابر کودتاها دیگر که در سالیان بعد رخ داد مصونیت بخشید. سؤال اصلی مقاله این است که کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه از حیث علل پیدایش، روند اجرا و پیامدها چه شباهت‌ها و چه تفاوت‌هایی دارند؟

کلیدواژه‌ها: کودتا، ایران، کودتای ۲۸ مرداد، کودتای نوژه، کودتای نقاب.

۱. استاد گروه علوم سیاسی و مطالعات انقلاب اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسنده مسئول). keshavarz@shahed.ac.ir

۲. مدرس مدعو دانشگاه علم و صنعت، دانش‌آموخته دکتری رشته مطالعات سیاسی دانشگاه شاهد، تهران، ایران. esfandyari@iran.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۵

مقدمه

کودتا شدیدترین نوع دخالت نظامیان در سیاست محسوب می‌شود که طی آن با اعمال زور یا تهدید به اعمال آن، رژیم سیاسی ساقط و نظامیان بلافاصله پس از کودتا زمام امور را به دست می‌گیرند. در این مقاله تلاش شده است که از رهگذر ارائه چارچوب مفهومی بتوان سه محور اصلی مرتبط با هر کودتا، یعنی علل، روند و پیامدها در یک چارچوب مشخص مورد بررسی قرار گیرد و زمینه مقایسه دو کودتا فراهم شود.

پیشینه تحقیق

در مورد کودتای نوژه و کودتای ۲۸ مرداد مطالب فراوانی اغلب با نگاه تاریخی - توصیفی نگارش شده است؛ اما جای خالی دیدگاه مقایسه محور که با استفاده از یک چارچوب مفهومی جامع، دو کودتای مربوط به تاریخ ایران در دو دوره و نظام سیاسی متفاوت را به بوته نقد و بررسی بکشد، احساس می‌شود، اهمیت این موضوع زمانی نمود بیشتری پیدا می‌کند که بدانیم عده‌ای معتقدند فرهنگ سیاسی، ساخت اقتصادی و دخالت عوامل بیگانه در طول چند دهه گذشته در جامعه ایرانی چندان تغییر زیادی نکرده است.

گروهی از محققین تاریخ معاصر با دیدگاه‌هایی اغلب حقوقی محور و نه تاریخی - روایی اساساً وقایع هفته پایانی مردادماه ۱۳۳۲ را کودتا ندانسته‌اند، آنها این رخداد را یک جابه‌جایی در قدرت می‌دانند، جابه‌جایی که از نظر قانون اساسی امری عادی بوده است (کاشانی، ۱۳۸۹)؛ اما با توجه به جابه‌جایی خشن صورت پذیرفته، دخالت آشکار قدرت‌های خارجی به همراه برخی افسران عالی‌رتبه ارتش و استفاده از قوه قهریه، به نظر می‌رسد، این رویداد صرفاً یک جابه‌جایی ساده در قدرت نبوده و شکل و نحوه این اقدام، چیزی از کودتا کم ندارد.

پرداختن به پیشینه کتاب‌ها و مقالاتی که در باب کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه به رشته تحریر درآمده‌اند، به علت کثرت مطالب منتشرشده، خارج از حوصله این مقاله است، در این مجال صرفاً به نوشته‌هایی که در پی ارائه چارچوب علمی برای مقایسه کودتا برآمده‌اند و یا در برخی موارد کودتاها را مخدوم داده را مقایسه نموده‌اند خواهیم پرداخت.

در یکی از پژوهش‌های انجام شده، کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و کودتای ۱۹۶۸ عراق از منظر علل و پیامدها مقایسه شده‌اند، هدف نویسنده در این اثر رسیدن به چارچوبی برای تحلیل کودتا در کشورهای مسلمان از رهگذر تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌ها بوده است (بیگی‌نیا، ۱۳۹۳). نمونه دیگر برای پژوهش‌های مقایسه‌ای در باب کودتا، مقاله «کودتای نظامیان در مصر

و ترکیه: زمینه‌ها و نتایج متفاوت» (۱۳۹۵) است که نویسنده در این مقاله علل جامعه‌شناختی دو کودتا را باهم مقایسه کرده و دلیل عدم موفقیت کودتای سال ۲۰۱۶ را توضیح داده است. نویسنده در این مقاله به پیامدها و مقایسه آنها نپرداخته است.

مورد دیگر مقاله «بررسی تطبیقی کودتاهای ۱۹۵۳ ایران، ۱۹۵۴ گواتمالا و ۱۹۷۳ شیلی» (۱۳۹۱) است که نویسندگان با مقایسه عوامل داخلی (بر اساس مدل کارکردگرای پارسونز و توانایی سیستم سیاسی) و همچنین نقش عوامل خارجی دخیل در این کودتاها، علل وقوع این کودتاها را در بستری مقایسه‌ای مطرح کرده‌اند، در این مقاله نیز نویسندگان به پیامدها چندان نپرداخته‌اند.

روش تحقیق

در این مقاله با استفاده از روش مقایسه کیفی و با استفاده از طرح مشابه‌ترین نظام‌ها که پرزورسکی و تیون ارائه کرده‌اند دو کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه مقایسه شده است. برای مقایسه پدیده‌های اجتماعی لاجرم می‌توان از سه روش مقایسه کمی، مقایسه کیفی و یا ترکیب آنها استفاده نمود، در روش مقایسه کمی تعداد زیادی از پدیده‌ها ذیل مفاهیم عامی چون خشونت باهم مقایسه می‌شوند؛ اما گاهی محققان به دلایلی ترجیح می‌دهند که مواردی کمتری را به صورت عمیق‌تر باهم مقایسه نمایند، از این رو، در این نوع پژوهش‌ها محققان دست به مقایسه کیفی می‌زنند. در خصوص روش مقایسه کیفی مشابه‌ترین نظام‌ها که در این مقاله مورد استفاده قرار گرفته است، باید گفت بنیان‌گذاران این روش، یعنی تیون و پرزورسکی در دهه ۷۰ میلادی بر اساس روش توافق و تخالف میل طرح شبیه‌ترین و مختلف‌ترین نظام‌ها را ارائه نمودند.

۱۳۱

در طرح شبیه‌ترین نظام‌ها دو یا چند پدیده اجتماعی باهم مقایسه می‌شوند که از جهات متعدد به هم شبیه هستند؛ اما از جهت یا جهاتی محدود باهم متفاوتند، فایده استفاده از طرح شبیه‌ترین نظام‌ها این است که با انتخاب هدفمند موارد تحقیق، هم اشتراکات پدیده‌ها مطرح می‌شود و هم اختلافاتی برجسته می‌شود که احتمالاً علت تفاوت آن دو یا چند پدیده است. در واقع شناسایی موارد متفاوت در بین دو یا چند پدیده شبیه به هم به نوعی توضیح‌دهنده یا تبیین‌کننده اختلاف در روند، پیامد یا نتیجه یک پدیده اجتماعی است (طالبان، ۱۳۸۸، صص ۹۰ - ۷۰).

در این مقاله، به چند دلیل از روش مقایسه کیفی شبیه‌ترین نظام‌ها استفاده شده است. اول اینکه هر دو کودتا در یک کشور رخ داده است؛ دوم اینکه عناصر زیادی از جمله فرهنگ

سیاسی، ساخت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به صورت نسبی در آستانه وقوع دو کودتا به هم شبیه بوده است؛ سوم اینکه اصل دخالت قدرت‌های خارجی در دو کودتا مورد قبول همه محققان این عرصه است.

برای مقایسه در این مقاله، علل، روند و پیامدهای دو کودتا مقایسه شده است. در بخش علل به سه دسته از دلایل ساختاری (دور)، میانجی و کارگزاری در راستای تحلیل چرایی شکل‌گیری کودتا اشاره می‌شود. منظور از علل ساختاری (دور)، آن دسته از دلایلی است که به زمینه‌ها و بسترهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و نیز تأثیر عوامل خارجی در اداره کشور می‌پردازد، در واقع موارد مذکور به صورت مستقیم در کودتا مؤثر نیستند؛ اما در نظر گرفتن آنها در طرح کلی مقایسه بین کودتاها در کنار سایر عوامل به فهم بهتر شباهت‌ها و تفاوت‌ها کمک زیادی می‌کند. این دسته از عوامل زمینه و بستر وقوع پدیده را ایجاد کرده است؛ اما چون این علل به ساختارها می‌پردازند به همین دلیل، در تبیین علت وقوع کودتا به عنوان علل دور مطرح هستند.

در بخش بعد، برخی از عللی که ناشی از ساختارهای مذکور هستند به عنوان علل میانجی مورد بررسی قرار خواهند گرفت. تفاوت علل میانجی با علل ساختاری این است که این علل مصداقی‌تر و عملیاتی‌تر از سرفصل‌های ذکر شده هستند از این رو، تأثیر آن بر پدیده کودتا واضح‌تر است و نهایتاً به علل کارگزاری پرداخته خواهد شد، عللی که در تاریخ‌نگاری‌ها، تک‌نگاری‌ها و تبیین‌های کودتا بیش از دلایل دیگر مورد اشاره قرار گرفته‌اند، این علل در طرح کلی چارچوب مفهومی به عنوان علل مستقیم در روندها مطرح هستند، همان‌طور که در الگو نشان داده شده است این علل خود زایده و در ارتباط با علل ساختاری و میانجی و به نوعی خروجی آنها هستند که به عنوان علل قابل مشاهده در روند کودتا بیش از سایر دلایل نمود دارند. در پایان هم پیامدهای کودتا مورد بررسی قرار گرفته است. پیامدهای کودتا در دو سطح داخلی و منطقه‌ای - بین‌المللی مورد واکاوی قرار گرفته‌اند.

۱۳۲

یافته‌های تحقیق

از رهگذر مقایسه کیفی صورت گرفته بر اساس طرح شبیه‌ترین نظام‌های تیون و پرزورسکی شباهت‌ها و تفاوت‌های دو کودتا در همه سطوح تبیین گردید. روش تحقیق مورد استفاده، دلیل عدم موفقیت کودتای نوژه به عنوان کودتایی که از نظر پنهان‌کاری، پشتیبانی و انسجام به مراتب از کودتای ۲۸ مرداد پیچیده‌تر بود را به خوبی توضیح می‌دهد. در مجموع، این تحقیق

چارچوبی مفهومی در اختیار قرار می‌دهد تا بتوان کودتا در نظام‌های شبیه به هم به‌خوبی مورد مقایسه قرار گیرد و از این طریق دلایل شکست یا موفقیت و نیز پیامدهای آنها تحلیل شود.

۱. روایتی کوتاه از دو کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه

۱-۱. کودتای ۲۸ مرداد

وجود یک دولت استقلال‌گرا که در مسیری بسیار متفاوت نسبت به گذشته در جهت ملی کردن صنعت نفت گام برداشت، استقرار شاه جوان و نه‌چندان قدرتمند، نفوذ و هیمنه اطراف پیروز در جنگ جهانی دوم در سیاست‌های داخلی ایران، وجود یک جامعه چندپاره و غیر متحد که طیفی از گرایش‌های ملی‌گرایی، مذهبی و چپ را در برمی‌گرفت، در مجموع باعث شد جامعه ایران آماده کودتا علیه دولت مصدق شود. این کودتا با طراحی و پشتیبانی مالی و عملیاتی سرویس‌های MI6 و سیا و با کمک طرفداران رژیم پهلوی علیه دولت قانونی مصدق انجام و طی آن نامبرده از نخست‌وزیری کنار زده شد.

بر طبق اسنادی که سازمان سیا در سال ۲۰۱۳ و ۶۰ سال پس از آن کودتا منتشر کرد، دولت آمریکا برای برکناری مصدق دو گزینه پیش رو داشته است، گزینه اول طراحی یک کودتا برای برکنار کردن دولت مصدق؛ و گزینه دوم در صورت شکست کودتا؛ ایجاد یک جنگ داخلی دامنه‌دار برای تضعیف هرچه بیشتر دولت مصدق (BBC Persian, 2004)؛ در خصوص نحوه اجرایی شدن کودتا باید گفت: فرمانده و افسر میدانی آمریکا کرمیت روزولت کار فرماندهی صحنه‌ای طرح کودتا را بر عهده داشت.

این کودتا متعاقب یک کودتای دیگر که با شکست مواجه شده بود صورت پذیرفت، طی کودتای اول که در ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ صورت پذیرفت، نعمت‌الله نصیری^۱ مأموریت داشت تا فرمانی مبنی بر برکناری مصدق و انتصاب زاهدی از سوی شاه را در معیت تعدادی نیروی نظامی و زرهی در محل منزل مصدق اعلام نماید (گازبوری و نجاتی، ۱۳۶۸، ص. ۳۵)، از آنجاکه مصدق از قبل راجع به این موضوع آگاهی داشت، پس از دریافت فرمان نامه، نصیری را بازداشت نمود و به‌این ترتیب، کودتای انجام شده در تاریخ ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ با شکست مواجه شد.

اما این پایان کار نبود، در تاریخ ۲۷ مرداد هندرسون سفیر آمریکا با مصدق دیدار داشت و ضمن این دیدار که پس از شکست کودتا رخ داد باهدف منصرف کردن مصدق از ادامه

۱. فرمانده گارد جاویدان شاه.

حضور در پست نخست‌وزیری با وی دیدار کرد، طی این دیدار مصدق نسبت به درخواست هندرسون عصبانی و معترض شد، طبق اسناد موجود هندرسون با بهانه کردن تظاهرات گروه‌های چپ در شهرهای بزرگ و خطر احتمالی آنها برای منافع آمریکا از مصدق خواست که جلوی تظاهرات خیابانی را بگیرد (The National Security Archive, 2013)، نهایتاً پس از این جلسه پر مشاجره و نیمه‌کاره، آمریکایی‌ها کودتای دیگری در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به راه می‌اندازند، گفتنی است که در این زمان حزب توده دارای نفوذ در دستگاه‌های دولتی بود کمی پیش از کودتا، مصدق را در جریان کودتای قریب‌الوقوع قرار داد؛ اما مصدق چون عمق ماجرا را درک ننموده بود و از طرفی یک کودتای نافرجام را در ۲۵ مرداد درک نموده بود، فکر نمی‌کرد که جریان کودتا به سمت موفقیت میل کند.

در این زمان آمریکایی‌ها توانستند با استفاده از جمعیت لمپن‌ها، گنده لات و معروفه‌ها در کف خیابان و نیز تطمیع تعدادی از نظامیان و افراد سیاستمدار از طرف دیگر کودتا را با موفقیت پیش ببرند. در این میان، کم‌تحرکی مصدق و ممانعت از برگزاری برخی تظاهرات به هواداری او زمینه را هرچه بیشتر برای موفقیت کودتا فراهم نمود که نهایتاً با دستگیری مصدق این کودتا با موفقیت صورت پذیرفت.

۲-۱. کودتای نوژه

متعاقب اشغال سفارت آمریکا در تهران و شکست عملیات طمس برای آزادسازی دیپلمات‌های گروگان گرفته شده در سفارت آمریکا، بختیار آخرین نخست‌وزیر دوره پهلوی با همکاری تعدادی از نظامیان عالی‌رتبه دوره پهلوی برای برچیدن نظام مستقرشده پس از انقلاب درصدد کودتایی برآمدند (شهبازی، ۱۳۶۸، ص. ۱۰۶). طبق تقسیم کاری که کارگزاران اصلی کودتا گرفته بودند مقرر شد که حمایت مالی و سیاسی آن را بختیار انجام دهد و همچنین ایجاد شبکه افسران برای تدارک کودتا در داخل بر عهده بنی‌عامری باشد، هسته‌های اولیه تیم کودتا در زمستان ۱۳۵۸ با هماهنگی بنی‌عامری و ارتباط‌گیری او با تعدادی از نظامیان در داخل ایجاد شد و تا فروردین ۱۳۵۹ حدوداً ۳۰۰ نظامی به عضویت این شبکه در آمدند (Gasiorowski, 2002, p. 653).

یکی از دلایلی که باعث شد تا به امروز در خصوص کودتای نوژه ابهاماتی وجود داشته باشد، سخت‌گیری‌های حفاظتی و امنیتی کارگزاران کودتا بوده، به‌نحوی که با وجود گسترده شدن شبکه و حتی ضربه خوردن در زمستان ۵۸ و ضربه بعدی در تیرماه ۱۳۵۹ که منجر به ناکامی کودتا شد؛ برخی از عناصر آن توانستند در جریان دستگیری‌ها خود را حفظ نمایند،

نمونه آنها بنی عامری است که در سال ۱۳۹۴ در لندن فوت شد. طی این کودتا بانیان آن غیر از ظرفیت نظامیان و برخی گروه‌های سیاسی مانند حزب ایرانیان سراغ برخی از افراد غیرنظامی و غیرسیاسی (که سوء سابقه امنیتی نداشتند) رفتند تا برای به کارگیری در شاخه پشتیبانی کودتا از ظرفیت آنها برای تهیه خانه امن، برگزاری جلسات، تمیز نمودن پول‌های خرج شده در جریان آماده‌سازی کودتا و... استفاده نمایند که نمونه‌هایی از آنها در برخی تحقیقات ذکر شده است از جمله دفتر شرکت تیموری و منوچهر قربانی فر صاحب یک شرکت کشتیرانی (Gasiorowski, 2002, p. 660).

طبق طراحی بانیان کودتا مقرر شده بود که جماران و چند نقطه دیگر هدف بمباران هوایی قرار گیرد و سپس با تسخیر صداوسیما بیانیه تنظیم شده برای کودتا منتشر شود. برای عادی‌سازی پرواز هواپیماها از پادگان شهید نوژه همدان طبق هماهنگی صورت گرفته بین بختیار و دولت عراق مقرر شد که هواپیماهای عراقی وارد حریم هوایی ایران شوند و به بهانه مقابله با هواپیماهای خارجی، چندین فروند هواپیما از پادگان مزبور به پرواز درآیند. از دیگر پیچیدگی‌های این کودتا به لحاظ طراحی عملیاتی این بود که مقرر شد در سراسر کشور دعوای قومی و صنفی در نواحی بختیار نشین، بلوچ نشین و... به گونه‌ای راه‌اندازی شود که بخشی از نیروهای سپاه را دور از مرکز به خود مشغول نماید؛ اما در نهایت، یکی از افسران جذب شده در فرایند کودتا چند روز قبل از ۱۹ تیرماه، کودتا لو را می‌دهد و اولین ضربه به فرایند کودتا در جریان تجمع افسران کودتا در پارک لاله تهران جهت اعزام به پادگان نوژه اجرایی می‌شود و به این ترتیب، کودتای مذکور قبل از هر اقدامی خنثی می‌شود (Gasiorowski, 2002, p. 669).

۲. مقایسه علل دور و میانجی وقوع دو کودتای ۲۸ مرداد و نوژه

۲-۱. نقش عوامل اقتصادی در وضعیت منتج به کودتا ۲۸ مرداد و مقایسه آن با کودتای نوژه

یکی از جنبه‌های آسیب‌پذیری و ضعف دولت مصدق و همچنین نظام سیاسی جمهوری اسلامی اتکا به اقتصاد نفتی است. تحریم نفتی بریتانیا که دو سال قبل از کودتا شروع شد باعث کاهش عواید نفتی دولت مصدق و پیش گرفتن سیاست اقتصاد بدون نفت از سوی دولت مصدق شد (Ferrier & Bamberg, 1994, p. 454). از پیامدهای این سیاست اقتصادی فشارهای مالی بر مردم، بسیج توده‌ای و مخالفت عده‌ای که در تنگنای معیشتی قرار داشتند و در کل باعث ایجاد نوعی از هم‌گسیختگی در بین آحاد جامعه شد.

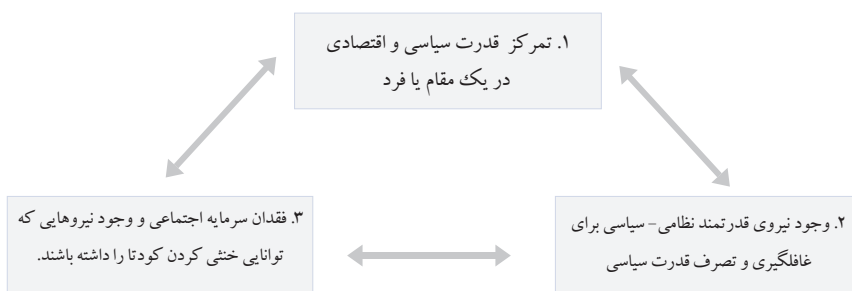
متأسفانه آمار دقیقی از میزان تورم، رشد اقتصادی، نقدینگی و دیگر شاخص‌های اقتصاد کلان برای سال‌های قبل از ۱۳۳۸ وجود ندارد؛ اما نویسندگان بسیاری از شرایط بد اقتصادی مردم در دوره تحریم نفتی ایران سخن به میان آورده‌اند (رجبی، ۱۳۹۴، ص. ۴۵). اختلاف در صفوف حامیان نخست‌وزیر وقت مانع از عملکرد مناسب یک بسیج مردمی در برابر کودتا شد (گازیوروسکی و برن، ۱۳۸۴، ص. ۱۵). این مسئله از جهتی بسیار به وضعیت اقتصاد نفتی کشور در آستانه کودتای نوژه شبیه است، در دوره پیش از کودتای نوژه نیز به علت اشغال سفارت آمریکا این کشور تحریم‌هایی علیه ایران وضع نمود (Reisman & Baker, 1992). از منظر چارچوب نظری اختیار شده (طرح شبیه‌ترین نظام‌ها) باید گفت از این منظر هر دو کودتا از این نظر به هم شبیه هستند.

۲-۲. نقش عوامل اجتماعی سیاسی منتج به کودتا ۲۸ مرداد و مقایسه آن با کودتای نوژه

۲-۲-۱. نقش عوامل اجتماعی و سیاسی در کودتای ۲۸ مرداد

برخی در مقام تحلیل، صرفاً بخشی از عوامل مؤثر در کودتا را بسیار پررنگ و محور جلوه می‌دهند، به‌عنوان مثال، در کودتای ۲۸ مرداد نقش عوامل خارجی در اجرای و توطئه کودتا همواره مورد تأکید قرار گرفته است، در اینکه عامل مزبور حتماً یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر وقوع کودتای مزبور بوده شکی نیست؛ اما نکته‌ای که نباید از نظر دور داشت این است که باوجود تلاش، نفوذ و برنامه‌ریزی آمریکا و انگلستان، کودتا تنها زمانی به نفع آنان به پایان رسید که اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران مساعد وقوع کودتا بود، استانسفیلد ترنر، رئیس وقت سازمان سیا، بر این امر صحنه گذاشته است. وی مدعی شده به دلیل ضعف پایگاه اجتماعی مصدق و فراهم بودن فضا، سازمان سیا به‌راحتی توانست کودتا را هدایت و به موفقیت برساند (ترنر، ۱۳۶۶، ص. ۱۱۰).

برای پیروزی در کودتا سه عامل محوری ذکر شده است، تمرکز قدرت در یک مقام؛ وجود نیروی نظامی برای کودتا و فقدان سرمایه اجتماعی (شهبازی، ۱۳۶۸، ص. ۳۴).

شکل ۱: شرایط اصلی برای رخداد کودتا

تجربه دولت مصدق نشان می‌دهد نوع رفتار سیاسی مصدق در تمرکز قدرت سیاسی و نظامی و نیز وضعیت وخیم اقتصادی ناشی از فشار قدرت‌های خارجی و همچنین تحریم که در آن زمان به شدت پایگاه مردمی مصدق را از بین برده بود باعث شد عوامل اول و دوم در آن زمان مهیا باشد، تنها یک اهرم نظامی نیاز بود که کودتا را به سرانجام برساند، اهرمی که با توجه به نفوذ سنتی آمریکایی‌ها در بدنه ارتش و نیروهای نظامی، توانست کودتا را با موفقیت به سرانجام برساند.

در خصوص تحلیل چرایی وخامت اوضاع سیاسی و اجتماعی قبل از کودتای ۲۸ مرداد می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: مخالفت هواخواهان شاه با مصدق و فشار سیاسی از طرف آنها خصوصاً از جانب سیاسیون و نظامیان؛ وقوع اختلافات دامنه‌دار بین مصدق و کاشانی که منجر به تضعیف جایگاه مصدق در اذهان اقشار مذهبی شد؛ اختلاف ایدئولوژیک مصدق با گروه‌های چپ که مانع از هم‌گرایی و هم‌افزایی با آنها شد (پوریا، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۸) و فشار ناشی از تحریم نفتی دول غربی علیه ایران بر آحاد جامعه که سعی داشتند همراه با جنگ تبلیغاتی علیه دولت مصدق دولت وی را دولتی ناکارآمد و وابسته به شرق معرفی نمایند (ملک‌زاده، ۱۳۹۲، ص. ۵۵).

۱۳۷

۲-۲-۲. شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه ایران در آستانه کودتای نوژه

واقعیت این است که پس از پیروزی انقلاب اسلامی همه گروه‌های سیاسی اعم از مذهبی، راست، چپ، رادیکال و... به دنبال در دست گرفتن زمام امور و تثبیت وضعیت خود در جامعه پس از انقلاب بودند؛ به همین دلیل، پس از پیروزی انقلاب تا قبل از شروع جنگ تحمیلی جامعه ایران شاهد فعالیت‌ها و زدوخوردهای شدید سیاسی و همچنین یارگیری گروه‌های مختلف بوده است، از طرف دیگر، انتصاب افراد مسئله‌دار و جناحی در اطراف واکناف کشور، تحرکات قومی در مناطق بلوچ‌نشین، ترکمن‌نشین، کردنشین و نیز ترور مقامات انقلاب، باعث

شد فضا به سمتی پیش برود که حامیان داخلی و خارجی کودتا به این جمع‌بندی برسند که جامعه از هم گسیخته ایران مستعد کودتاست (شهبازی، ۱۳۶۸، ص. ۱۰۵).

التهابات اول انقلاب و اختلاف‌نظرات جدی بین دولت موقت و شورای انقلاب و سایر گروه‌های انقلابی در مورد نحوه کشورداری، اختلافات در خصوص نحوه تنظیم قانون اساسی و برخورد با بحران‌های قومی، سیاسی و اقتصادی از یک‌سو، نقش‌آفرینی گروه‌های برانداز و تجزیه‌طلب از سوی دیگر، متعاقب آن اشغال سفارت آمریکا، اقدامات تروریستی و خرابکارانه در کشور پازلی از تردید و عدم اطمینان در مورد آینده را ایجاد کرده بود. این وضعیت به‌زعم بنیان کودتا فرصتی مناسب فراهم کرد تا از رهگذر یک جامعه آشفته و بحران‌زده، با یک کودتا نسخه نظام نوپای جدید درهم‌پیچیده شود.

۲-۳. مقایسه شرایط سیاسی اجتماعی کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه

اگر در بررسی کودتای نوژه، سه شرط تمرکز قدرت سیاسی و نظامی در یک فرد، نبود عامل مردمی و هوادار و خنثی‌کننده کودتا و وجود یک اهرم نظامی قدرتمند که بتواند به‌صورت سریع کار حکومت حاکم را یکسره کند، در نظر بگیریم و با اوضاع جامعه در آستانه کودتای ۲۸ مرداد مقایسه کنیم خواهیم دید هیچ‌کدام از شروط بالا در جریان کودتای نوژه یا اساساً وجود نداشته و یا به نحوی نبوده که باعث موفقیت در کودتا شود.

اول اینکه بنا به خصوصیت انقلاب اسلامی ایران و جوشش ایدئولوژی و مشارکت آحاد بنا به فکر و فرهنگ مذهبی در جریان و روند انقلاب، این پدیده لزوماً شخص محور نیست، از طرف دیگر، بررسی جامعه‌شناختی برخی شعارهای مردم در جریان انقلاب اسلامی نشان می‌دهد ضدیت با عناصر نظام سابق و همچنین ضدیت با بیگانگانی که در امور ایران دخالت می‌کردند (عناصر اصلی کودتای نوژه بختیار و امریکا) جزء بارزترین شعارهای انقلابی در طی پیروزی انقلاب و پس از آن بوده است (پناهی، ۱۳۹۱، صص. ۴۲۹ - ۴۲۰)، نکته ذکر شده به‌خوبی نشان‌دهنده این واقعیت است که انقلاب ایران در آن شرایط علی‌رغم همه نابسامانی‌های اجتماعی و اقتصادی تمایلی به عقب‌گرد به یک‌سال و اندی قبل نداشته است و به‌عبارت‌دیگر، شعارهای انقلابی ایران و تحلیل رفتار مردم به‌خوبی نشان می‌دهد که انقلاب اسلامی از سرمایه اجتماعی بسیار پر قدرتی برخوردار بوده است.

در خصوص شرط دوم برای پیروزی در کودتا، یعنی نبود نیروی مردمی قدرتمند و هوادار نظام حاکم باید گفت؛ بسیج مردمی گسترده‌ای که منجر به پیروزی انقلاب اسلامی ایران شد و نقش توأمان رهبران و ایدئولوگ‌ها و کنشگران انقلابی در جریان پیروزی انقلاب، همچنین

جمعی بودن مطالبات و نه صنفی بودن آنها (کشاورز شگری و فرهادی، ۱۳۹۰، ص. ۸۰) باعث شد که انقلاب نوپای ایران به نوعی به قدرت مردمی متکی باشد و بتواند توان بسیج اجتماعی خود را هم در جریان انقلاب و پس از آن حفظ کند و در مواجهه با چالش‌های امنیتی، اجتماعی و اقتصادی توانایی خود را در پشتیبانی از انقلاب به نمایش بگذارد.

جایگاه رهبری انقلاب در انقلاب اسلامی ایران جایگاهی مردمی و ایدئولوژیک است و پیوند رهبری و مردم رابطه‌ای قدرتمند است؛ در واقع علت گرایش توده مردم به رهبر انقلاب، سوای از ویژگی‌های شخصیتی امام، ساختار فرهنگی و تاریخی جامعه ایرانی است (جمشیدی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۹). از این رو، اشتباه محاسباتی بانیان کودتای نوژه این بود که روند رهبری انقلاب اسلامی طی مدتی کمتر از یک سال و نیم پس از پیروزی انقلاب اسلامی را مبتنی بر محوریت شخص تحلیل می‌کردند و بر این باور بودند که کانون قدرت صرفاً در شخصیت امام خمینی متبلور است و با از بین بردن ایشان نظام جمهوری اسلامی از بین خواهد رفت، بنابراین از این نکته مهم غافل بودند که جایگاه رهبری در انقلاب ایران بیرون از اندیشه شیعی و فرهنگ ایرانی قابل تحلیل نیست.

در خصوص شرط سوم، یعنی وجود اهرم نظامی قدرتمندی که بتواند در کمال غافل‌گیری ضربه نهایی را به نظام حاکم بزند و نظم سیاسی را تغییر دهد باید گفت به دلیل زندانی بودن سران رژیم سابق و یا متواری بودن آنها و نیز گرایش بدنه ارتش و نیروهای نظامی به انقلاب اسلامی، نیروهای نظامی مخالف انقلاب و خواهان کودتا، نتوانستند در قامت یک نیروی کودتاجی موفق وارد عمل شوند، اگرچه در بین نظامیان افرادی مانند بنی‌عامری و سایرین وجود داشته‌اند؛ اما این افراد در مجموع از جمله افراد درجه دو یا سه بودند؛ زیرا بسیاری از ژنرال‌ها و افراد سطح بالای رژیم سابق، پس از انقلاب دستگیر و محاکمه شده بودند. در مجموع، یکی از تفاوت‌های اساسی کودتای نوژه با کودتای ۲۸ مرداد آن است که کودتای نوژه اصلاً به مرحله انجام نرسید، به عبارت دیگر، حتی اگر دو شرط بالا هم محقق می‌شد، با توجه به لو رفتن کودتا^۱ اساساً به مرحله اجرا نمی‌رسید.

۱. اگرچه نقش مؤثر عناصر نفوذی حزب توده در میان بانیان کودتا غیر قابل انکار است و حتی از این طریق ماه‌ها قبل از وقوع کودتا مقامات حاکمیتی و امنیتی جمهوری اسلامی ایران از وقوع یک کودتای قریب‌الوقوع خبر داشتند؛ اما آنچه به صورت مشهور در تاریخ این رویداد ذکر شده است، حکایت خلبانی است که طی برنامه‌ریزی صورت گرفته در جریان کودتا مأمور بمباران جماران بوده است، فردی که به دلیل عذاب وجدان و بنا به توصیه مادرش تصمیم به افشای برنامه کودتا می‌گیرد (سرانندی، ۱۳۸۳، ص. ۷۴؛ شهبازی، ۱۳۶۸، ص. ۱۸۷). مسئولین

عباس کشاورز شگری و اسماعیل اسفندیاری: مقایسه کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه...

از منظر چارچوب نظری اختیار شده، مقایسه شرایط سیاسی- اجتماعی منتهی به دو کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه بیانگر آن است که این دو تفاوت‌هایی باهم داشته‌اند که به اختصار در جدول زیر به آن اشاره شده است.

جدول ۱: مقایسه شرایط سیاسی- اجتماعی منتهی به کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه

کودتای نوژه	کودتای ۲۸ مرداد	شرایط سیاسی- اجتماعی
تمرکز قدرت سیاسی در رهبر انقلاب و شورای انقلاب	تمرکز قدرت سیاسی در شخص نخست وزیر	تمرکز قدرت سیاسی متکی به شخصی که هدف کودتاست
وجود سرمایه اجتماعی پشتوانه نظام جدید	عدم سرمایه اجتماعی پشتوانه مصدق	وضعیت سرمایه اجتماعی جامعه نسبت به نظام سیاسی
عدم نیروی نظامی یکپارچه موافق کودتا	وجود نیروی نظامی یکپارچه موافق کودتا	وجود اهرم نظامی موافق کودتا

۳-۲. مقایسه خرده فرهنگ‌ها به مثابه علل میانجی در جریان دو کودتای ۲۸ مرداد و نوژه

در جریان کودتای ۲۸ مرداد و همچنین کودتای نوژه چندین خرده فرهنگ را می‌توان از هم متمایز کرد که هر یک به نوعی در جریان این دو کودتا نقش داشته‌اند؛ اولین خرده فرهنگ مورد بررسی خرده فرهنگ لیبرال و ناسیونال است، در جریان کودتای ۲۸ مرداد پیروان این خرده فرهنگ عمدتاً طرفداران مصدق بودند، جریان شاخص این خرده فرهنگ طرفداران جریان ملیون بودند که در کابینه و در هیأت نمایندگی مجلس و... از مصدق طرفداری می‌کردند و پس از کودتا بسیاری از آنها اعدام، حبس و یا تبعید محکوم شدند (مهدوی، ۱۳۸۳، صص. ۹۰-۳۴).

در جریان کودتای ۲۸ مرداد پیروان این خرده فرهنگ مؤثر بودند؛ اما در جامعه آن روز

۱۴۰

جمهوری اسلامی، دفتر رئیس جمهور بنی صدر و مسئولین اطلاعات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی از طریق عامل نفوذی حزب توده در بین کودتاچیان از کلیت انجام یک کودتای قریب‌الوقوع باخبر بودند، در این دوره حزب توده سعی می‌کرد که با مطلع کردن مسئولین جمهوری اسلامی از این واقعه نظام را مدیون خود جلوه دهد و این طور وانمود کند که با انقلاب همراه است. همچنین گزارش‌های انجمن اسلامی نیروی هوایی مبنی بر رفت‌وآمدهای مشکوک در مراکز نظامی و نیز دستگیری برخی از عوامل کودتا و... به وسیله سازمان اطلاعات سپاه نیز از دیگر دلایلی است که نشان می‌دهد، حاکمیت جمهوری اسلامی ایران در این خصوص مطلع بوده است (شهبازی، ۱۳۶۸، صص. ۱۹۳ - ۱۸۷).

اساساً هژمونی نداشتند، تلاش‌های آنها از طرفی بعضاً مورد انتقاد مذهبی‌ها و چپ‌ها و از طرف دیگر تحت فشار درباری‌ها بودند. مضاف بر این، آنها تحت تأثیر نوع شخصیت و رفتار مصدق در جریان کودتای ۲۸ مرداد نتوانستند مانع انجام کودتا شوند.

این خرده‌فرهنگ علی‌رغم نقش‌آفرینی مثبت خود در ترقیق استبداد پهلوی و تلاش‌ها برای ملی کردن صنعت نفت، به دلیل وجود عناصری از فرهنگ سیاسی ایرانی نتوانست طی سال‌های نخست وزیری مصدق از تلاش‌های خود حراست کند، یکی از عناصر فرهنگ سیاسی قابل تحلیل در رفتار سیاسی خرده‌فرهنگ ناسیونالیست و لیبرال ایرانی که می‌توان از تحقیقات انجام شده در زمینه تاریخ‌نگاری تحولات سیاسی معاصر ایران برای آن استنادات فراوانی ذکر نمود: بحث فردگرایی منفی و تک‌روی (خواج‌سروی، ۱۳۹۰، صص. ۳۱۴ - ۳۱۱) در بین سیاستمداران ایرانی مانند مصدق است که منجر به سقوط مردمی‌ترین دولت سال‌های حکومت رژیم پهلوی گشت، مصدق در آستانه کودتا زمانی که جمع زیادی از طرفدارانش خواهان کمک به او بودند، به‌جای مشورت با آنها و شنیدن دلایل آنها، از ایشان خواست که به بیرون از شهر بروند و در امور دخالت نکنند، او فکر می‌کرد می‌تواند با نیروی نظامی جلوی ماجرا را بگیرد، این اعتماد به نفس کاذب، مانع از شنیدن نصیحت همفکران و طرفدارانش شد. از طرف دیگر، نبود افراد مبتکر و جسور که بتوانند در شرایط بحران بهترین تصمیمات را اخذ کنند، مانع از دخالت احزابی چون ایران، نیروی سوم (مکی) و... در طرفداری از مصدق در بحبوحه کودتا شد.

اما در جریان کودتای نوژه عناصر این خرده‌فرهنگ به دلیل زاویه گرفتن تدریجی آنها از جریان انقلاب بعضاً در صفوف کودتاچیان نیز حاضر بوده‌اند. بنابر نقل برخی محققان اعضای شاخه سیاسی کودتا را اعضای حزب ایران از احزاب ادغام‌شده در جبهه ملی دوم تشکیل می‌دادند (مهربان، ۱۳۶۰، صص. ۲۰۵ - ۲۰۴).

خرده‌فرهنگ سوسیال یا چپ، طیفی از دیدگاه‌ها را در تاریخ معاصر ایران در برمی‌گیرد که از احزابی با گرایش‌های سوسیال دموکراتیک تا چپ و مارکسیستی را در برمی‌گیرد. این خرده‌فرهنگ همواره در تاریخ ایران به‌عنوان یک خرده‌فرهنگ فرعی؛ اما فعال و پویا وجود داشته است، در زمان کودتای ۲۸ مرداد این خرده‌فرهنگ در بین برخی روشنفکران ایرانی و احزاب مانند حزب توده، حزب زحمتکشان و... وجود داشت؛ اما بدون شک منسجم‌ترین و تشکیلاتی‌ترین فعالیت چپ‌گرایانه در آن زمان در حزب توده متبلور شده بود. برای فهم نقش این خرده‌فرهنگ در جریان کودتای ۲۸ مرداد چند نکته را باید در نظر گرفت، اولین نکته،

تبلیغات کمونیسم هراسانه انگلستان و آمریکا در آستانه کودتا با این هدف که دولت مصدق را متمایل به کمونیست‌ها و شوروی جلوه دهند (بهرامی، ۱۳۹۷، ص. ۲۳)؛ دومین نکته، اشراف نسبی‌ای بود که شبکه کادر توده‌ای‌ها در دستگاه‌های دولتی و نظامی داشتند و متوجه تحرکاتی علیه دولت مصدق شده بودند.

اما آن‌طور که در مکتوبات حزب اشاره شده است در جریان کودتای ۲۸ مرداد این حزب از ماه‌ها قبل پی به احتمال وقوع یک کودتا برده بود، حتی قبل از کودتا تمام کادرهای خود را در همه دستگاه‌ها به حالت آماده‌باش درآورده بود؛ اما از آنجاکه آنها فکر می‌کردند احتمالاً پس از کودتا می‌توانند به کار خود به‌راحتی ادامه دهند، باوجود آماده‌باش نیروهایشان برای مقابله با کودتا اقدامی نکردند (حزب توده ایران، ۱۳۶۰، ص. ۶۶۰)؛ اما عده‌ای معتقدند که آنها دچار دودستگی شدند از این‌رو، نتوانستند اقدام منسجم و کاملی برای مقابله با کودتا انجام دهند، عده‌ای نیز معتقدند چپ‌ها در بازی اطلاعاتی انگلیسی‌ها و آمریکایی‌ها نتوانستند بازیگر خوبی باشند و به‌نوعی گرفتار طراحی اطلاعاتی سرویس‌های غربی شدند، خصوصاً دو روز قبل از کودتای اصلی، یعنی ۲۶ مرداد با طراحی سیا عده‌ای با حمل شعارنوشته‌ها و سردادن شعارهای حزب توده به تظاهرات خیابانی پرداختند، این طراحی توانست به‌نوعی حزب توده را به‌عنوان یک خطر نزدیک برای سلطنت و نیز حکومت مصدق نشان دهد، مصدق نیز با مشورت سفیر آمریکا به پراکنده کردن توده‌ای‌ها از تظاهرات خیابانی اقدام نمود، این امر باعث شد، کادرهای حزب توده باوجود اعلام آماده‌باش در روز آخر برای حضور در اقدام ضد کودتا، متزلزل و منفعل عمل کنند (گازبورووسکی و نجاتی، ۱۳۶۸، ص. ۳۶)، با توجه به گسترش شبکه اعضای حزب توده در نهادهای دولتی و نظامی در دوره مصدق و قبل از آن اساساً مصدق برخوردارهای متعددی با توده‌ای‌ها انجام داده بود و نسبت به اقدامات حزب توده خوش‌بین نبود و به آنها توجهی نداشت.

فرهنگ دیگر، فرهنگ مذهبی است که طرفداران آن علی‌رغم میل به وطن‌دوستی و مقابله با استعمار از منظر مکتبی اختلافات جدی با مصدق داشتند و اختلافات مصدق و کاشانی به این وضعیت دامن می‌زد (افراسیابی، ۱۳۶۰، ص. ۳۴) و این وضعیت مانع از یک اقدام جدی ضد کودتا از جانب طرفداران فرهنگ مذهبی شد (The National Security Archive, 2013). فرهنگ مذهبی در جریان کودتای نوژه صرف‌نظر از شریعت‌مداری (بی‌نام، ۱۳۶۱، ص. ۱۳) اساساً در جهت ضد کودتا عمل کرد، برای این مدعا می‌توان این ادله را ذکر کرد، اولاً حداقل یکی از دلایل افشای کودتا وجود چنین تعلقاتی در میان بدنه ارتش و نهایتاً شخص افشا

کننده کودتاست. همچنین نهادهایی چون سپاه پاسداران و... که در عملیات ضد کودتا شرکت داشتند به صورت واضحی واجد این فرهنگ بوده‌اند.

خرده‌فرهنگ دیگری که در جریان کودتای ۲۸ مرداد منشأ اثر شد، خرده‌فرهنگ لمپنیسم^۱ است. در جریان کودتای ۲۸ مرداد این گروه که شامل اراذل و اوباش شهری، برخی فاحشه‌های شهرنو و... بودند، برای چندمین بار در قامت اجیرشدگان دربار پهلوی به نفع کودتاچیان به خیابان‌ها ریختند و به‌عنوان نیروی کف خیابانی توانستند تا حدود زیادی جو سیاسی - اجتماعی کشور را در آستانه کودتا به نفع آنها تغییر دهند (سرافرازی و رحیمی قله‌زو، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۲).

این خرده‌فرهنگ در جریان کودتای نوژه مانند کودتای ۲۸ مرداد چندان نمود نداشت و به‌جز گزارش‌هایی از برنامه‌ریزی برای استفاده از ظرفیت برخی اقوام در شهرستان‌ها در جریان کودتا، موردی مانند حضور گنده‌لات‌ها و معروفه‌ها در جریان کودتای نوژه به چشم نمی‌خورد، هرچند این کودتا به فاز عملیاتی نرسید.

آخرین خرده‌فرهنگ مورد بررسی خرده‌فرهنگ سلطنت‌طلبی است، این خرده‌فرهنگ و مشتقات آن^۲ جزء گرایش‌های ثابت در فرهنگ سیاسی ایران بوده است؛ اما طی چند دهه گذشته به تدریج از نفوذ آن کاسته شده است. در وضعیت سیاسی - اجتماعی قبل از کودتای ۲۸ مرداد قوی‌ترین نیروی واجد این خرده‌فرهنگ دربار و شبکه حامی - پیروان آن بودند که به‌وضوح مخالفت خود را با نخست‌وزیری مصدق اعلام کرده بودند، گذشته از این مطلب، شبکه حامیانی که در ارتش و نیز نهادهای دولتی وجود داشت هرچند به‌صورت یکدست و منسجم هواخواه شاه نبودند؛ اما به‌صراحت حامی پروری پهلوی‌ها در میان تیمساران ارتش، سناتورها، برخی از وزراء، نخست‌وزیران سابق، برخی تجار و البته برخی طبقات حاشیه‌ای مثل گنده‌لات‌ها، شبکه‌ای ایجاد نموده بود که در بزنگاهی چون کودتای ۲۸ مرداد به ضرر نخست‌وزیر مستقر عمل نمودند و توانستند شرایط را به نفع شاه عوض نمایند.

۱. لمپنیسم به‌عنوان یک مفهوم جامعه‌شناختی اولین بار در آثار کارل مارکس مطرح شد، وی لمپن‌ها را خرده‌فرهنگی می‌دانست که نه عضو پرولتاریا بودند و نه عضو بورژوازی بلکه گروهی حاشیه‌ای در اجتماع سیاسی بودند که از راه‌های غیررسمی و غیرقانونی ارتزاق می‌کردند، آنان اغلب فاقد تحصیلات، سواد طبقاتی و منزلت اجتماعی بودند و به‌نوعی جیره‌خوار اشرافیت بوده‌اند.

۲. منظور وجود گرایش‌های الیگارشیک و استبدادخواهانه در فرهنگ ایرانی است.

در جریان کودتای نوژه سلطنت‌طلب‌ها از آنجا که اساساً با نظام سیاسی جدید مشکل داشتند به صورت کامل در طرف کودتاچیان قرار گرفتند. آنها شامل شبکه‌ای از نظامیان و سیاستمداران طرفدار پهلوی بودند که مسئولیت طراحی و انجام آن را برعهده گرفته بودند.

جدول ۲: مقایسه نقش خرده‌فرهنگ‌ها در دو کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه

کودتای نوژه	کودتای ۲۸ مرداد	خرده‌فرهنگ‌ها
عمدتاً موافق کودتا	مخالف کودتا	خرده‌فرهنگ ناسیونال لیبرال
منفعل	نسبتاً مخالف کودتا	خرده‌فرهنگ سوسیال
مخالف کودتا - فعال	منفعل	خرده‌فرهنگ مذهبی
کم‌اثر و فاقد نقش	مؤثر و موافق کودتا	خرده‌فرهنگ لمپنیسم
موافق کودتا	موافق کودتا	خرده‌فرهنگ سلطنت‌خواهی

همسو شدن خرده‌فرهنگ‌های ناسیونال، بخشی از مذهبی و سلطنت خواه در جریان کودتای نوژه نشان از گسترده‌تر بودن ابعاد کودتا نسبت به کودتای ۲۸ مرداد دارد. برای پرهیز از هرگونه تقلیل‌گرایی یا استقرای ناقص در این بخش از مقاله این سؤال جهت تحقیق بیشتر مطرح می‌شود که آیا می‌توان نتیجه گرفت بررسی خرده‌فرهنگ‌های دارای نقش در جامعه ایران قبل و بعد از انقلاب نمایانگر این است که فرهنگ مذهبی به دلیل نوع فرهنگ سیاسی خود چندان به پدیده کودتا تمایل ندارد؟ آیا می‌توان این‌طور نتیجه‌گیری کرد که خرده‌فرهنگ‌های سلطنت‌طلب، لیبرال، ناسیونال و چپ هر کدام بسته به شرایط نسبت به انجام کودتا تمایل دارند؟

۱۴۴

۴-۲. نقش عوامل خارجی در کودتای ۲۸ مرداد و مقایسه آن با کودتای نوژه

با استناد به مصاحبه‌های دقیقی که با مأموران سازمان سیا حاضر در جریان کودتا انجام شده است، سیا با همکاری اینتلیجنت سرویس طی چند مرحله به دنبال براندازی دولت مصدق بوده است. آنها در گام اول به دنبال بی‌ثبات ساختن دولت مصدق، در گام بعدی با ارائه برنامه و توزیع پول در بین شبکه مخالفان مصدق و نیز منابع اطلاعاتی خود در ایران، سرانجام با ورود مستقیم، نقش فعالی در براندازی مصدق ایفا نموده‌اند (گازپوروسکی و برن، ۱۳۸۴، ص. ۱۷). ویلیام راجر لوئیس طی مقاله «مصدق نفت و مشکلات امپریالیسم انگلستان» با توجه به اسنادی

که از نقش انگلیس در کودتای ۲۸ سال ۱۳۳۲ در دست داشته است به صراحت عنوان می کند لندن به دلیل ترس از دیدگاه‌های ضد انگلیسی مصدق و بیمناک از نزدیک شدن مصدق به بلوک شرق به دنبال انجام کودتا در ایران بوده است (راجر لوئیس، ۱۳۷۹، ص. ۹۵).

اما در جریان کودتای نوژه هماهنگی خارجی به مراتب پررنگ‌تر از کودتای ۲۸ مرداد است؛ زیرا غیر از آمریکا و انگلیس برخی دولت‌های منطقه مانند عراق نیز به نوعی وارد پازل کودتا شدند. اگرچه آمریکایی‌ها توانستند اتحادی از گروه‌های لیبرال، ملی مذهبی، جدایی طلب قومی (کومله و دموکرات) و مذهبی در جریان کودتای نوژه به وجود آورند (شهبازی، ۱۳۶۸، صص. ۱۰۷ - ۱۰۱)؛ اما واقعیت این است که تحلیل نادرست آنها در خصوص وزن این گروه‌ها در مقابل بسیج مردمی پشتیبان انقلاب اشتباه بود؛ اما در مقام مقایسه باید گفت اگرچه کودتای ۲۸ مرداد به عنوان یک کودتای موفق و کودتای نوژه به عنوان یک مورد ناموفق مطرح هستند، این مسئله نباید ما را در تحلیل و مقایسه دچار اشتباه کند. پشتیبانی نظامی و اطلاعاتی آمریکا در کودتای نوژه نسبت به کودتای ۲۸ مرداد به مراتب پیچیده‌تر و کامل‌تر بوده است، شهبازی معتقد است، تجهیزات نظامی که قرار بود در جریان کودتای نوژه مورد استفاده قرار گیرد، در تاریخ کودتاهای جهان بی سابقه بوده است (شهبازی، ۱۳۶۸، ص. ۳۷).

جدول ۳: مقایسه زمینه‌ها و بسترها (علل دورو میانجی) در دو کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه

موضوعات	کودتای ۲۸ مرداد	کودتای نوژه
فرهنگی و اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - تقابل سنت و مدرنیته - چند صدایی فرهنگی و عدم غلبه یک دیدگاه - سرمایه اجتماعی آسیب دیده دولت مصدق 	<ul style="list-style-type: none"> - مقاومت سنت در برابر مدرنیته - چند صدایی فرهنگی و وجود دیدگاه‌های مختلف فکری و غلبه دیدگاه‌های مذهبی - سرمایه اجتماعی قوی نظام انقلابی
اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> - اقتصاد رانتی و کشاورزی معیشتی - اتکا کمتر به درآمد نفت - وجود تحریم نفتی - فشار مالی بر مردم 	<ul style="list-style-type: none"> - اقتصاد رانتی و کشاورزی معیشتی - اتکا به درآمد نفت - وجود مشکل در فروش نفت - فشار مالی بر مردم

موضوعات	کودتای ۲۸ مرداد	کودتای نوژه
سیاسی	<ul style="list-style-type: none"> - دولت مردمی و دموکراتیک - جامعه مدنی ضعیف و اتخاذ رویکردهای پوپولیستی - عدم جامعه مدنی قوی - دولت استقلال خواه 	<ul style="list-style-type: none"> - دولت مردمی و دموکراتیک - جامعه مدنی ضعیف و غلبه فضای انقلابی - وجود جامعه پرشور انقلابی - دولت استقلال خواه - سیاست نه شرقی نه غربی
نقش عوامل خارجی	<ul style="list-style-type: none"> - تأثیر گذاری سیاست خارجی قدرت‌های بزرگ - فشار نظامی (انجام مانور) - فشار مالی (تحریم) - فشار حقوقی - فشار سیاسی - توطئه 	<ul style="list-style-type: none"> - تأثیر گذاری سیاست خارجی قدرت‌های بزرگ - فشار نظامی (حمله نظامی) - فشار مالی (بلوکه شدن اموال، از دست دادن بازار نفت و....) - فشار حقوقی - فشار سیاسی - توطئه

۳. مقایسه روندها در دو کودتا

احزاب سیاسی لیبرال که اکثراً با دولت مصدق همراه بودند، در آستانه کودتای ۲۸ مرداد به دلیل کودتای نافرجام ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ و همچنین تحرکاتی که علیه مصدق در جریان بود درصدد مخالفت و جلوگیری از سقوط مصدق بودند، گروه‌های چپ و در صدر آنها حزب توده در مجموع در برابر کودتا منفعل بود، دیدار مصدق و سفیر آمریکا و توافق ایشان برای جلوگیری از تظاهرات عمومی و نیز عدم رغبت سیاسی مصدق به استمداد از این جریان مانع شد که چپ‌ها به صورت فعال در جلوی کودتا قدم کنند.

۱۴۶

در مقام مقایسه با عملکرد احزاب در آستانه کودتای نوژه باید گفت، طیف وسیعی از احزاب سیاسی در آستانه کودتای نوژه در جهت کودتا هماهنگ شدند، طیفی از چپ تا راست و حتی برخی احزاب دارای گرایش مذهبی، به عنوان مثال، احزاب لیبرال - ناسیونال مانند حزب مردم ایران، طرفداران بختیار، حزب پان ایرانیست، سازمان مجاهدین خلق، سازمان چریک‌های فدایی خلق، احزاب چپ‌گرا و جدایی طلب کرد مانند حزب دموکرات و کومله و همچنین حزب جمهوری خلق مسلمان (محمدی ری شهری، ۱۳۵۹/۵/۱۶) در طرف همراهی و کمک به کودتا قرار گرفتند، به این ترتیب، طیف وسیعی از احزاب در جریان کودتای نوژه در جهت کودتا هم‌راستا شدند که نسبت به احزاب موافق کودتا در جریان کودتای ۲۸ مرداد اساساً قابل مقایسه نیست.

نکته بعدی که در مقام مقایسه عملکرد احزاب اهمیت دارد، هم‌راست شدن جریان فعالیت احزاب با جریان خارجی مداخله‌گر است که آشکار این مسئله در جریان کودتای نوژه نمود واضحی دارد. عملکرد دولت حاکم و نهادهای رسمی در جریان کودتای ۲۸ مرداد یک دوگانگی و دوقطبی سیاسی در حاکمیت را نشان می‌دهد، به صورتی که دربار تماماً موافق کودتا و نخست‌وزیری و بخش عمده کابینه به‌اضافه بخش قابل‌توجهی از مجلس مخالف کودتا بوده‌اند؛ اما در مقام مقایسه با کودتای نوژه این دوگانگی در حاکمیت دیده نمی‌شود و غیر از تعدادی از محدود نظامیان بازنشسته و شاغلی که دل در گرو رژیم سابق داشتند و محدود افراد سیاسی و حاکمیتی در رأس نظام بدنه کودتاچی در سطوح بالا هم‌پیمانی نداشته است که این نکته در روند کودتا سهم مهمی داشته است، یکی از عوامل تفاوت این دو کودتا که در واقع مانع پیروزی کودتا شده است، همین نکته است.

نقش بسیج مردمی در جریان همراهی یا مخالفت با کودتا اساساً در اجرایی شدن کودتا همیشه به‌عنوان عامل محوری محسوب نمی‌شود اما گاهی بسیج عمومی به‌عنوان عامل مساعد له یا علیه کودتا عمل می‌کند، در جریان کودتای ۲۸ مرداد تقریباً دو سال قبل از کودتا یک بسیج عمومی در حمایت از مصدق وجود داشت که سرمایه اجتماعی قابل‌توجهی برای وی به وجود آورده بود؛ ولی با فعالیت شبکه بدامن (بهرامی، ۱۳۹۷) این بسیج عمومی به‌تدریج از هم گسست؛ اما در جریان کودتای نوژه یک همراهی عمومی با جریان انقلاب و سرمایه اجتماعی قابل‌توجهی برای آن وجود داشت، به‌همین دلیل، بنیان کودتا اساساً نخبه‌گرایانه عمل کردند و چندان به دنبال تأثیر بر افکار عمومی برای پیوند دادن بخش‌هایی از جامعه با کودتا در جریان اجرای کودتا پیش نرفتند، در نتیجه شور انقلابی سال ۵۸ و ۵۹ مانع از عضوگیری عمومی کودتاچیان از جامعه و آحاد در راستای کودتا شد. هرچند این کودتا قبل از هر اقدامی خنثی گردید؛ اما آنچه از اسناد منتشر شده برداشت می‌شود کودتاچیان در برنامه خود به دنبال ایجاد غائله‌هایی در مناطق بختیاری نشین و بلوچ‌نشین برای صرفاً متفرق کردن نیروهای نظامی و امنیتی حامی نظام بوده‌اند (Gasiowski, 2002, p. 669).

به لحاظ نقش‌آفرینی کارگزاران داخلی باید گفت در جریان کودتای ۲۸ مرداد طیفی از نظامیان پر قدرت که مستظهر به پشتیبانی شاه، دربار و بدنه ارتش بودند با کمک خارجی کودتا نمودند؛ اما در جریان کودتای نوژه بخشی از بدنه جدا شده یا فراری ارتش و یا نهایتاً از ارتشی‌های شاغل که در اقلیت بودند با کمک خارجی به کودتا پیوستند که البته موفق نبودند؛ زیرا در بدنه ارتش یا سطوح بالای حاکمیتی از آنها حمایت نمی‌شد.

از نظر کارگزاران خارجی و طراحی کودتا هر دو کودتا با طرح و برنامه خارجی شکل گرفتند؛ اما در مقام مقایسه باید گفت در جریان کودتای نوژه برخلاف کودتای ۲۸ مرداد که صرفاً سرویس‌های MI6 و سیا دخالت داشتند؛ اما در جریان کودتای نوژه دولت‌های منطقه مانند عراق نیز به کار گرفته شدند و از این جهت، باید گفت در جریان کودتای نوژه علاوه بر قدرت‌های بزرگ، قدرت‌های منطقه‌ای نیز برای هر چه بهتر انجام شدن در برنامه قرار گرفته بودند.

از نظر مدیریت و اجرا باید گفت، هرچند کودتای نوژه قبل از هر اقدامی خنثی گردید؛ اما مقایسه برنامه کودتایان با آنچه در کودتای ۲۸ مرداد رخ داد حاوی نکات قابل توجهی است از جمله اینکه استفاده از لمپن‌ها، معروفه‌ها و گنده‌لات‌ها که در جریان کودتای ۲۸ مرداد نمود داشت، در برنامه کودتای نوژه در دستور کار نبود؛ اما حذف یا دستگیری فرد مؤثر، تسخیر رادیو و تلویزیون ملی و اعلام کودتا در بین دو کودتا مشترک بوده است.

استعداد کودتایان در بین دو کودتا بسیار متفاوت است، در نظر گرفتن یک پادگان نیروی هوایی برای استفاده از ۳۰ جنگنده، ۶۰ خلبان و صدها نفر نیروی لجستیکی، سیاسی و نظامی و نیز صدها نفر از قومیت‌های مختلف برای به‌کارگیری در جریان کودتای نوژه و مقایسه آن با کودتای ۲۸ مرداد که با همراهی گروهی از امرا و همکاری تعداد معدودی از افراد نیروی زمینی ارتش و چند صد نفر از اوباش انجام شد اساساً قابل مقایسه نیست. از این نظر باید گفت استعداد کودتایان کودتای نوژه از نظر عده و عده و پشتیبانی مالی و پشتیبانی خارجی اساساً با کودتای ۱۳۳۲ قابل مقایسه نیست هرچند در جریان کودتای ۲۸ مرداد کودتایان از پشتیبانی بخش مهمی از حاکمیت، یعنی شاه و دربار برخوردار بودند؛ اما نهایتاً کودتای نوژه با شکست مواجه می‌شود و تا به امروز دومین و آخرین کودتای موفق در تاریخ ایران همان کودتای ۲۸ مرداد است.

جدول ۴: مقایسه روند و چگونگی وقوع دو کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه

ردیف	موضوعات	کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲	کودتای نوژه
۱	عملکرد گروه‌ها و احزاب	جبهه ملی مخالف حزب توده مطلع و منفعل (حزب توده ایران، ۱۳۶۰: ۶۶۰)	سازمان و مجاهدین خلق ظاهراً بی‌طرف اما مترصد، چریک‌های فدائیان خلق قول بی‌طرفی دادند و حزب پان‌ایرانیست و جبهه ملی نیز با کودتا همراه بوده‌اند. (محمدی ری‌شهری: ۱۳۵۹)
۲	عملکرد دولت حاکم و نهادهای رسمی	شاه و دربار موافق، بخشی از بدنه ارتش موافق، نخست‌وزیر منفعل و نهضت ملی مخالف همراهی تعدادی از نمایندگان مجلس با کودتاچیان (گازبوروسکی، ۱۳۶۸: ۱۲)	رئیس‌جمهور موافق و همراه (موسوی اردبیلی، ۱۳۶۴: ۱۸۸)، شورای انقلاب، سپاه و... مطلع و اجرای ضد کودتا
۳	وجود یا عدم وجود بسیج مردمی	بسیج روشنفکران و تحصیل کردگان در ۳۰ تیر ۱۳۳۰ اما به هم خوردن اتحاد آنها در آستانه کودتا	بسیج مردمی
۴	کارگزاران داخلی	دربار، بخشی از عشایر جنوب (بخشی از ایل بختیاری) سرلشکر محمد دفتری، فضل‌الله زاهدی و پسرش اردشیر، سرهنگ نصیری، سرلشکر ارفع، سرهنگ مقدم، سرلشکر حجازی و سرلشکر هدایت افسر اشراقی (فردوست، ۱۳۶۹: ۱۸۰) شعبان جعفری (کاظمی ازدینی، ۱۳۸۲: ۵۹) برادران رشیدیان (www.dsi.co.ir 1396)	معدودی از عناصر ارتش (از نیروی هوایی افرادی مانند سرتیپ مهدیون و محقق، عناصری از رکن دوم، نیروی زمینی، بخش کوچکی از بدنه عشایر کرد و عرب (شهبازی، ۱۳۶۸: ۱۱۹-۱۱۶))

ردیف	موضوعات	کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲	کودتای نوژه
۵	کارگزاران خارجی	سازمان سیا، MI6 انگلستان	سازمان سیا
۶	طراحی کودتا	امریکا، MI6 انگلستان	امریکا
۷	مدیریت و اجرای کودتا	نظامیان، لوطیان و لومپنها (زاده محمدی، ۱۳۸۵: ۱۶۱) روسپی‌ها (www.dsi.co.ir) (1396) تصرف خانه دکتر مصدق و رادیو	نظامیان، بازماندگان ساواک، گروه‌های سلطنت‌طلب، بخشی از ملی مذهبی‌ها، چپ‌های ضد انقلاب به عنوان مجری یا همراه و...؛ بمباران جماران و تصرف رادیو و تلویزیون
۸	استعداد کودتاگران		۳۰ فروند هواپیما، ۶۰ نفر خلبان و حدود ۵۰۰ نفر افراد فنی و نظامی (موسوی، ۱۳۶۳: ۱۸۹) جنگ روانی و مدیریت افکار توسط رادیوهای فارسی زبان ایجاد شده قبل از کودتا هم برای ارسال و دریافت کد و رمزهای عملیاتی و نیز آماده‌سازی افکار جهت اقدام (رادیو صدای آزادی تحت مدیریت اویسی از خاک عراق، رادیو ایران تحت اشراف بختیار از مصر (شهبازی، ۱۳۶۸: ۱۱۸))
۹	فرجام کودتا	انجام موفق کودتا	شکست کودتا

۴. مقایسه پیامدهای دو کودتا

موضوع پیامدها از دو بُعد قابل بحث است: بُعد داخلی و بُعد خارجی، از منظر پیامدهای داخلی باید گفت؛ کودتای ۲۸ مرداد منجر به سرنگونی دولت مصدق شد؛ اما کودتای نوژه پس از خنثی‌سازی و شکست نظام سیاسی نوپای ایران را تقویت نمود، کودتای ۲۸ مرداد نفت را در اختیار آمریکا قرارداد و آنها را در امور ایران مسلط کرد؛ اما شکست کودتای نوژه مانع از تفوق نیروی خارجی در جریان سیاست داخلی ایران شد. این شکست همچنین طرفداران آمریکا را از بین نخبگان، روشنفکران و جریان‌های سیاسی در اقلیت قرار داد.

در خصوص پیامدهای دو کودتا از بُعد خارجی باید گفت: نقطه اشتراک دو کودتا تأثیر اجرای کودتا بر وجه و جایگاه سیاست خارجی آمریکا در بین افکار عمومی ایران و منطقه غرب آسیا بود، پس از کودتای ۲۸ مرداد آمریکا در میان مردم ایران به عنوان حامی تمام‌عیار شاه معرفی شد، اگرچه این کشور پس از کودتا به نیرویی مسلط در ایران تبدیل گردید؛ اما بعدها با تشدید اقدامات سرکوب‌گرایانه شاه، آمریکا به عنوان حامی درجه یک این سرکوب‌گری در جریان انقلاب اسلامی در ذهنیت ایرانیان قرار گرفت، این وضعیت به گونه‌ای دیگر در دیگر کشورهای منطقه نیز جلوه‌گر شد مثلاً جمال عبدالناصر که در ابتدا به دنبال حل مشکل کانال سوئز از طریق مذاکره بود با درس گرفتن از کودتای رخ داده در ایران متوجه شد که در برابر امپریالیسم انگلیسی - آمریکایی از طریق مذاکره و تکیه بر اعتماد فی‌مابین نمی‌تواند اقدام مثبتی انجام دهد. از طرف دیگر، وجه دموکراسی‌خواهانه و آزادی‌خواهانه آمریکا نیز در بین ملت‌های منطقه تا حدود زیادی از بین رفت (گازیوروسکی و برن، ۱۳۸۴، ص. ۹). مشابه این اتفاق در جریان کودتای نوژه نیز به وقوع پیوست، در ذهنیت ایرانیان تنفر از آمریکا تشدید شد؛ زیرا آنها مشاهده کردند که آمریکا برای رسیدن به اهداف خود در هر زمانی و در هر رژیم سیاسی به هر طریق ممکن، وارد عمل خواهد شد.

از دیگر پیامدهای کودتا ۲۸ مرداد، تبدیل شدن آن به عنوان یک مدل در نظام عملکردی ایالات متحده برای حفظ منافعش در سراسر دنیا بود؛ آمریکایی‌ها در گواتمالا (۱۹۵۴)، سوریه (۱۹۵۸)، خلیج خوک‌ها (۱۹۶۱) دست به کودتا زدند. در واقع پیروزی کودتا در ۲۸ مرداد به عنوان یک الگوی موفق، از مرزهای ایران فراتر رفت (گازیوروسکی و برن، ۱۳۸۴، ص. ۱۰). اگرچه این تحلیل بعید به نظر می‌رسد؛ اما شاید یکی از ادله دور مطرح در شکل‌گیری کودتای نوژه و اینکه چرا برخی مقامات نظامی و سیاسی (موسوی اردبیلی، ۱۳۷۷، ص. ۱۸۸) و همچنین برخی روحانیون مشهور تصمیم به همکاری با کودتاچیان گرفتند، وجود سابقه اجرای موفق کودتا در ایران به وسیله آمریکایی‌ها باشد.

در مقام تحلیل نمی‌توان کودتای نوژه را از حوادث قبل و بعد آن جدا کرد، اقدام نظامی آمریکا در صحرای طبس متعاقب اشغال سفارت این کشور در تهران، حدوداً دو ماه قبل از کودتای نوژه نشان داد که آمریکایی‌ها نسبت به ضربه زدن به دولت شکل گرفته پس از انقلاب مصمم هستند و شکست آنها و زمین‌گیر شدنشان در صحرای طبس، آنها را به طرح دیگر، یعنی کودتا سوق داد (تهوری، ۱۳۹۰، صص. ۱۵۲ - ۱۴۹). از این رو، در تحلیل پیامدهای کودتای نوژه باید گفت آمریکایی‌ها پس از ناامیدی از کانال ارتباطی دولت موقت و استعفای بازرگان،

پس از حادثه گروگان‌گیری دیپلمات‌های آمریکایی (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۸، ص. ۳۱۴) و نیز اشغال سفارتشان در تهران، یقیناً به دنبال دسیسه بوده‌اند تا برای رسیدن به مقصود خود، یعنی براندازی نظام نوپای انقلابی ایران اقدام کنند.

از جمله پیامدهای کودتای ناموفق نوژه و پس‌لرزه‌های آن، طراحی‌های بعدی برای انجام کودتای مشابه بود؛ مانند کودتای گروه برانداز پارس،^۱ کودتای گروه برانداز نمارا،^۲ کودتای گروه برانداز نیما^۳ و چهارمین و آخرین طرح کودتا، کودتای صادق قطب‌زاده^۴ بود که آن را نجات انقلاب ایران نامیده بود (شهبازی، ۱۳۶۸، ص. ۳۹).

شکست کودتای نوژه به حیثیت آمریکا لطمه جدی زد، این امر باعث شد که مسئله ایران در پرونده‌های سیاست خارجی این کشور در منطقه و جهان همیشه دارای الویت بالا باشد.

۱. مخفف پاسداران رژیم سلطنتی، سازمان پارس تحت مدیریت شخصی به نام آرمین با استم مستعار آرش که به لحاظ مالی و پشتیبانی با خاندان پهلوی در ارتباط بودند و از طریق فردی به نام مهاجری با قطب‌زاده وصل بودند، افراد این گروه که قصد انجام کودتا داشتند قبل از هر اقدامی چند ماه پس از کودتای نوژه دستگیر شدند.

۲. گروه نمارا، پس از کودتای نوژه و برخی از بازماندگان دستگیر نشده کودتای نوژه و تحت رهبری فردی به نام پزشک پور، تأسیس شد، بنا به مصاحبه دادستان وقت ارتش، این گروه با اسرائیل رابطه داشته و تحت هدایت اطلاعاتی این رژیم قصد کودتا در ایران را داشتند که بلافاصله پس از دستگیری اعضای سازمان پارس به وسیله نیروهای امنیتی دستگیر شدند.

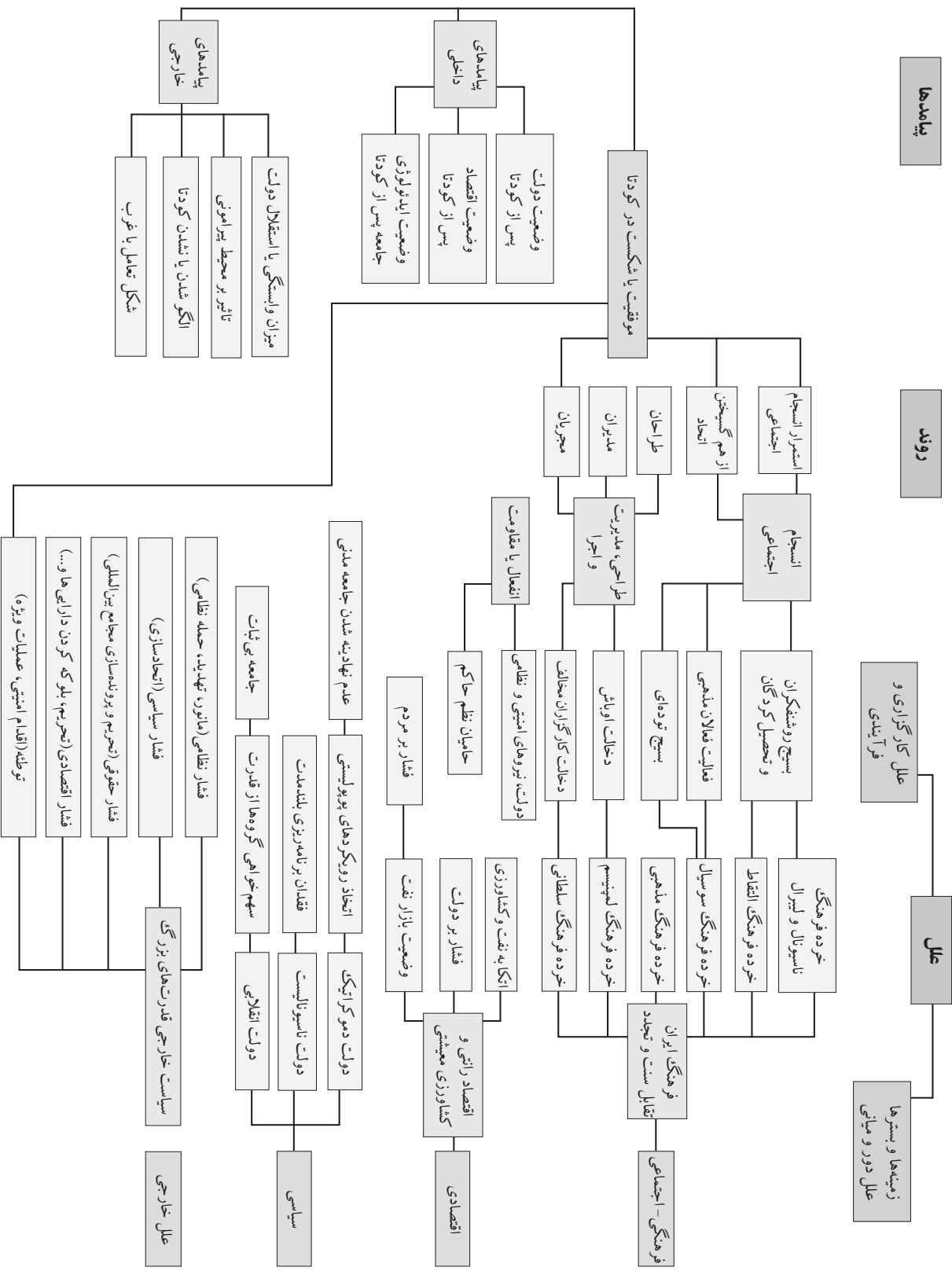
۳. این شبکه در ۲۰ اسفند ۱۳۶۰ کشف شد و از طریق جبهه ملی و منوچهر شایگان با آمریکا ارتباط داشت.

۴. صادق قطب‌زاده وزیر خارجه سابق در دولت موقت، مدیرعامل سازمان رادیو و تلویزیون ملی ایران و عضو شورای انقلاب بود که در ۱۷ فروردین ۱۳۶۱ به اتهام تلاش برای ترور امام خمینی از طریق جاسازی مواد انفجاری در نزدیکی منزل ایشان در جماران، دستگیر شد و پس از اعترافات که در تلویزیون ملی ایران از وی پخش شد، اعدام گردید.

جدول ۵: مقایسه زمینه‌ها و بسترها (علل دورو میانجی)

کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه

موضوع	کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲	کودتای نوژه
فرهنگی و اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - تقابل سنت و مدرنیته؛ - چندصدایی فرهنگی و عدم غلبه یک دیدگاه؛ - سرمایه اجتماعی آسیب‌دیده دولت مصدق 	<ul style="list-style-type: none"> - مقاومت سنت در برابر مدرنیته؛ - چندصدایی فرهنگی و غلبه دیدگاه‌های مذهبی؛ - سرمایه اجتماعی قوی نظام انقلابی
اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> - اقتصاد رانتی و کشاورزی معیشتی - اتکا به درآمد نفت - وجود تحریم نفتی - فشار مالی بر مردم 	<ul style="list-style-type: none"> - اقتصاد رانتی و کشاورزی معیشتی - اتکا به درآمد نفت - وجود مشکل در فروش نفت - فشار مالی بر مردم
سیاسی	<ul style="list-style-type: none"> - دولت مردمی و دموکراتیک - اتخاذ رویکردهای پوپولیستی - عدم وجود جامعه مدنی قوی - دولت استقلال خواه - سیاست موازنه منفی 	<ul style="list-style-type: none"> - دولت مردمی و دموکراتیک - غلبه فضای انقلابی - وجود جامعه پرشور انقلابی - دولت استقلال خواه - سیاست نه شرقی نه غربی
نقش عوامل خارجی	<ul style="list-style-type: none"> - تاثیرگذاری سیاست خارجی قدرت‌های بزرگ - فشار نظامی (انجام مانور) - فشار مالی (تحریم) - فشار حقوقی - فشار سیاسی - توطئه 	<ul style="list-style-type: none"> - تاثیرگذاری سیاست خارجی قدرت‌های بزرگ - فشار نظامی (حمله نظامی) - فشار مالی (بلوکه شدن اموال، از دست دادن بازار نفت و...) - فشار سیاسی - توطئه

نتیجه‌گیری

نگارندگان این مقاله در تلاش برای صورت‌بندی یک چارچوب مفهومی کامل، جامع و مانع برای مقایسه کودتاها در ایران، الگویی معرفی نموده‌اند و دو کودتای ۲۸ مرداد و کودتای نوژه را که در دو نظام سیاسی متفاوت رخ داده‌اند را ذیل الگوی معرفی شده با استفاده از طرح مقایسه کیفی ارائه شده پرزورسکی و تیون مقایسه نموده‌اند. به اعتقاد نگارندگان این الگو توانسته تمام دلایل ساختاری، کارگزاری و میانجی را برای تبیین کودتا در برگیرد.

مقایسه دو کودتا نشان می‌دهد که دو کودتا از جهات بسیاری باهم شباهت داشته و از جهاتی متفاوت بوده‌اند، این تفاوت‌ها باعث تفاوت در نتیجه و پیامدهای آن شده است. شباهت‌های استخراج شده در دو کودتا عبارتند از: طرح، برنامه و اراده خارجی برای انجام کودتا؛ وضع تحریم‌ها و تنگناهای اقتصادی برای هر دو نظام سیاسی سوژه کودتا؛ وجود جامعه چندپاره به لحاظ فعالیت احزاب و جریان‌های سیاسی؛ عدم دخالت جریان غالب مذهبی در هیچ کدام از کودتاها؛ استقرار دولت یا نظام سیاسی مخالف غرب در آستانه کودتا؛ بدنام شدن آمریکا به‌عنوان یک قدرت مداخله‌گر در مسائل داخلی ایران طی هر دو کودتا و...

اما تفاوت‌هایی که از خلال مقایسه صورت گرفته شده عبارتند از: همراهی طیف عمده‌ای از احزاب و جریان‌های سیاسی و قومی به نفع کودتای نوژه در مقابل طرفداری احزاب معدود وابسته به رژیم پهلوی که موافق کودتا بودند؛ استفاده از گنده‌لات‌ها و معروفه‌ها در جریان کودتای ۲۸ مرداد و عدم استفاده از آنها در طرح کودتای نوژه؛ استعداد و لجستیک دو کودتا که به‌صورت مشهودی استعداد کودتاچیان در کودتای نوژه از نظر تجهیزات، منابع مالی و نیروی انسانی از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ بیشتر بوده است؛ برخورداری از پشتیبانی بخش قابل توجهی از حاکمیت در جریان کودتای ۲۸ مرداد برخلاف کودتای نوژه که به‌جز افرادی معدود در درون حاکمیت پشتیبانی از آن نشد؛ کودتای نوژه از حمایت خارجی گسترده‌تری نسبت به کودتای ۲۸ مرداد برخوردار بود، برای اولین بار از حمایت یک دولت عربی در جریان کودتا علیه ایران در این کودتا برنامه‌ریزی شد. تفاوت مشهود دیگر نتیجه دو کودتا بود، کودتای ۲۸ مرداد که با موفقیت آمریکا همراه بود راه را برای طراحی سلسله کودتاها می‌گشاید، موفقیت آمیز این قدرت در سایر کشورها فراهم نمود؛ اما در مقابل شکست کودتای نوژه، باعث مصونیت نظام نوپای ایران در مقابل حداقل چهار کودتای دیگر تنها یک سال و نیم پس از کودتای نوژه شد.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد.
مشارکت نویسندگان: تمام نویسندگان در آماده‌سازی مقاله مشارکت داشته‌اند.
تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسندگان در این مقاله هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.
تعهد کپی‌رایت: طبق تعهد نویسندگان حق کپی‌رایت رعایت شده است.

منابع

- افراسیابی، بهرام (۱۳۶۰). مصدق و تاریخ. تهران: انتشارات نیلوفر.
- بهرامی، وحید (۷/۳/۱۳۹۷). بدامن، حجاب کودتا، بازیابی از iichs.ir/fa/news/5695
- بیگی‌نیا، سعید (۱۳۹۳). مقایسه علل و پیامدهای کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ایران با کودتای ۲۷ خرداد ۱۳۴۸ عراق. بی‌جا: بی‌نا.
- بی‌نام. (۱۳۶۱). افشای چهره دوم شریعتمداری: به وسیله شخصیت‌های مذهبی. تهران.
- پژوهشکده تاریخ معاصر (۲۸/۵/۱۳۹۶). نظامیان، لوطیان، روسپیان و کودتایی ضد ملی، کدمطلب iichs.ir/fa/news/4891
- پناهی، محمدحسین. (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی شعارهای انقلاب اسلامی: فرهنگ سیاسی انقلاب (ویرایش ویراست ۲). تهران: نشر علم.
- پوریا، ارسلان. (۱۳۹۶). کارنامه مصدق و حزب توده. تهران: انتشارات ققنوس.
- ترنر، استنزفیلد (۱۳۶۶). پنهانکاری و دموکراسی. ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: مؤسسه اطلاعات.
- تهوری، مسلم (۱۳۹۰). پنجه‌های شکسته عقاب در کویر بررسی شکست نظامی آمریکا در صحرای طبس. مطالعات تاریخی، ۳۲(۸)، ۱۴۸-۱۸۱.
- <https://mtq.ir/?page=magazine&id=32>
- جمشیدی، مهدی (۱۳۹۰). بنیادهای اجتماعی وقوع انقلاب اسلامی در نظریه علامه مرتضی مطهری. تهران: دانشگاه امام صادق^(ع).
- حزب توده ایران (۱۳۶۰). اسناد و دیدگاه‌ها: حزب توده ایران از آغاز پیدایش تا انقلاب بهمن ۱۳۵۷. تهران: حزب توده ایران.
- خواجه‌سروی، غلامرضا (۱۳۹۰). سیاست و حکومت در جمهوری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه امام صادق^(ع).
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۸۸). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

- راجرلوئیس، ویلیام (۱۳۷۹). مصدق نفت و مشکلات امپریالیسم انگلستان (۲). ترجمه مظفر ترابی و مریم بهرامیان، تاریخ روابط خارجی، ۴(۱)، ۹۱-۱۱۳.
- رجبی، بهرننگ (۱۳۹۴). اقتصاد تحریم نفت: جدال بر سر تجربه مصدق. یادداشت‌ها پاتریک کلاسن و دیگران، تهران: انتشارات دنیای اقتصاد.
- سرابندی، محمدرضا (۱۳۸۳). کودتای شب: نگاهی به کودتای نظامی پایگاه شهید نوژه همدان. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- سرافرازی، عباس و رحیمی قله‌زو، مینا (۱۳۹۶). گنده‌لات‌ها در دوره محمدرضا پهلوی. مشهد: انتشارات مینوفر.
- شهبازی، عبدالله (۱۳۶۸). کودتای نوژه. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۸). روش‌شناسی مطالعات انقلاب با تأکید بر انقلاب اسلامی ایران. تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- کاشانی، سید محمود (۱۳۸۹). آمریکا و انگلیس، پشت مصدق بودند. تاریخ شفاهی ایران، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگ و ادب پایداری، به نقل از ماهنامه نسیم بیداری، (۱۴)، ص. ۵۰. بازیابی از سایت: <http://oral-history.ir/?page=post&id=2511>
- کشاورز شگری، عباس و فرهادی، احسان (۱۳۹۰). بسیج منابع در انقلاب اسلامی ایران. پژوهشنامه انقلاب اسلامی (دانشگاه همدان)، ۱(۱)، ۷۹-۱۰۸.
- https://rjir.basu.ac.ir/article_4.html
- گازیوروسکی، مارک. ج و برن، مالکوم (۱۳۸۴). مصدق و کودتا. ترجمه علی مرشدی‌زاد، تهران: قصیده‌سرا.
- گازیوروسکی، مارک. ج و نجاتی، غلامرضا (۱۳۶۸). کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۵۹/۵/۱۶) ارتباط عوامل کودتای نوژه با احزاب و گروه‌ها. مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، بازیابی از: <http://ir-psri.com/?Page=ViewArticle&ArticleID=1037&SP=Farsi>
- نیاکویی، امیر (۱۳۹۵). کودتای نظامیان در مصر و ترکیه: زمینه‌ها و نتایج متفاوت. روابط بین‌الملل، ۶(۲۰)، ۶۵-۹۶. https://www.iisajournals.ac.ir/article_45843.html
- مسعودنیا، حسین و خانی، اعظم (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی کودتاهای ۱۹۵۳ ایران، ۱۹۵۴ گواتمالا و ۱۹۷۳ شیلی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۴(۲۸)، ۲۱۷-۲۷۴.
- https://www.ipsajournal.ir/article_190.html

-
- ملک‌زاده، الهام. (۱۳۹۲). *جستارهایی از تاریخ معاصر ایران*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ (۱۳۸۳). *سرنوشت یاران دکتر مصدق*. تهران: انتشارات علمی.
- مهربان، رسول (۱۳۶۰). *بررسی مختصر احزاب بورژوازی لیبرال در مقابله با جنبش کارگری و انقلابی ایران*. تهران: پیک ایران.
- موسوی اردبیلی (۱۳۷۷). *غانله چهاردهم اسفند ۹۵۳۱: ظهور و سقوط ضد انقلاب*. قم: انتشارات نجات.
- BCPersian.(2004). http://www.bbc.com/persian/iran/story/2004/06/040623_bt-iran-cia-coup53.shtml
- Reisman, William Michael; & Baker, James E. (1992). *Regulating Covert Action*. New England- USA: Yale University Press.
- Gasiorowski, J. Mark (2002). The Nuzhih plot and Iranian politics. *International Journal of Middle East Studies*, 34.
- Ferrier, Ronald W. & Bamberg, J. H. (1994). *The history of the british petroleum company*. Cambridge: Cambridge university Press.
- The National Security Archive. (2013). <https://nsarchive2.gwu.edu//dc.html?doc=4404303-Document-3-Central-Intelligence-Agency-History>, *The Battle for Iran, by Claud H. Corrigan, undated (c. mid-1970s)*